

Christiaan Smeenk (1942-2017)

herinneringen aan een nauwgezet cetoloog

Erwin J.O. Kompanje [honorair conservator zoogdieren, Natuurhistorisch Museum Rotterdam; erwinkompanje@me.com]

Op 23 maart 2017 overleed op 74-jarige leeftijd in zijn woonplaats Leiden de zoöloog dr Christiaan Smeenk, oud-conservator zoogdieren van Naturalis. Een onbehandelbare kwaadaardige ziekte aan de slokdarm werd hem fataal. Sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw droeg Chris het Natuurhistorisch Museum Rotterdam een warm hart toe. Dankzij hem is onze collectie ruimhartig verrijkt met skeletten, schedels en vloeistofpreparaten van recente walvisachtigen. In dit artikel een persoonlijke terugblik van onze honorair conservator Erwin Kompanje op ruim zeventien jaar samenwerking en vriendschap.

Ik leerde Chris Smeenk in de zomer van 1991 kennen toen ik mij als jonge, eigenwijze zoölogisch autodidact bij hem meldde op zijn werkkamer in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (RMNH) aan de Raamsteeg in Leiden. Bij die gelegenheid schudden wij elkaar voor het eerst de hand. Een handeling die wij daarna bij elke ontmoeting weer zouden uitvoeren. 'Eerst even schudden,' zei Chris dan altijd lachend. Aanleiding voor het museumbezoek waren twee publicaties van de Nederlandse zoöloog en walviskundige professor Eduard Slijper (1907-1968) die ik met interesse had gelezen: 'Über Verletzungen und Erkrankungen der Wirbelsäule und Rippen bei den Cetaceen' (Anatomische Anzeiger 71 [1931]: 156-185) en zijn lijvige proefschrift 'Die Cetaceen, vergleichend-anatomisch und systematisch' uit 1936. Slijper beschreef daarin ziekelijke afwijkingen aan de wervels van walvisachtigen, maar wist de oorzaken niet te ontrafelen. Dat laatste intrigeerde mij mateloos: ik wilde de door Slijper beschreven botafwijkingen nader onderzoeken om het ontstaan te kunnen duiden. Een haalbaar doel leek mij, want veel van de door Slijper beschreven skeletten bevonden zich in de collecties van de natuurhistorische musea van Leiden en Amsterdam. Ik stuurde de conservatoren van de zoogdiercollecties in beide musea, Peter

▲ Chris Smeenk werkend aan de zoogdiertypencollectie van Naturalis. (Nellie Smeenk-Enserink)

J.H. van Bree (1927-2011) en Chris Smeenk, een brief met mijn plan en met de vraag of ik de walvis- en dolfijnskeletten mocht komen onderzoeken. Beide conservatoren gaven mij zonder terughoudendheid toegang tot de rijke collecties die onder hun beheer vielen. Ook boden ze mij alle hulp aan. Dit was het begin van een lange, vruchtbare samenwerking en een fijne vriendschap, met zowel Chris Smeenk als met Peter van Bree. Het heeft ertoe geleid dat ik in de periode 1991-2008 intensief onderzoek naar skeletafwijkingen bij walvisachtigen heb kunnen doen, en alle strandingen van vier soorten dolfijnen op de Nederlandse kust kritisch in kaart heb kunnen brengen.

Chris Smeenk als ornitholoog

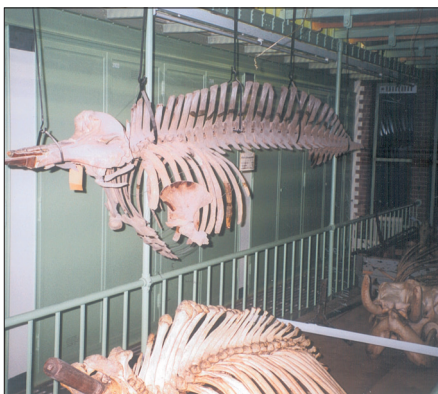
Chris werd op 6 juli 1942 te Oost- en West Souburg op Walcheren geboren maar groeide op in Almelo. Tussen 1961 en 1968 deed hij de MO-opleiding biologie aan de Universiteit Leiden. Op 10 januari 1969 haalde hij zowel zijn kandidaats- als doctoralexamen. Chris was een vogelaar in hart en nieren. Reeds in 1966 verrichtte hij onder andere samen met Jan Wattel (1935-2013) zeevogeltellingen op de Atlantische Oceaan vanaf de 'Luymes' en de

'Snellius'. Zijn eerste publicatie in het vogeltijdschrift *Limosa* dateert van 1969 en is een beschrijving van de eerste waarneming voor Nederland van een noordse nachtegaal (*Luscinia luscinia*) op Terschelling. Al tijdens zijn studie deed hij onderzoek naar de prooikeuze van de sperwer, havik, bosuil en ransuil. Dat resulteerde in doorwrochte publicaties in *Ardea* in 1972.¹ Chris' onderzoekende geest en voortvarende aanpak was de nestor van de Nederlandse ornithologie, professor Karel H. Voous (1920-2002), niet ontgaan. Hij droeg hem voor als onderzoeker van roofvogelecologie in het Tsavo East National Park in Kenia. Met succes, want Chris kreeg de baan. Hij verbleef samen met zijn vrouw Nellie Smeenk-Enserink van juli 1970 tot januari 1973 in Voi, Tsavo East. De resultaten van zijn onderzoek verwerkte Chris tot een proefschrift waarop hij op 29 november 1974 aan de Vrije Universiteit in Amsterdam promoveerde.² Tussen 1974 en 1976 werkte het echtpaar Smeenk in Nigeria als natuurbeheerders. Zij wisten naast de dagelijkse beheerswerkzaamheden nog voldoende tijd te vinden voor vogelstudie. Over de grijze zanghavi (*Polyboroides typus*) en Pels visuil (*Scotopelia peli*) verschenen doorwrochte publicaties van zijn hand.

Dat de ornithologie een grote passie van Chris is gebleven, bewees zijn deelname aan de Indonesisch-Nederlandse Snellius II Expeditie in 1984 en 1985. Hij deed toen uitvoerige zeevogelwaarnemingen bij Sumatra en op de Arabische Zee. Tot kort voor zijn dood is Chris van vogels blijven genieten. Tijdens zijn drukbezochte uitvaartdienst in de Groene of Willibrordkerk in Oegstgeest vertelde zijn vrouw Nellie dat hij kortgeleden, al ernstig belemmerd door zijn slopende ziekte, bij de keukendeur heeft staan luisteren naar de zang van een zanglijster. Het was dan ook zeer indrukwekkend dat een opname van een zingende zanglijster tijdens de uitvaartdienst werd afgespeeld. Op de rouwkaart staat een drie dagen oud jong van de grijze zanghavik, gefotografeerd in Tsavo in 1971, als uiting van Chris' levenslange liefde voor vogels.

Chris Smeenk als conservator

In 1976 ging de conservator zoogdieren van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, dr A.M. Husson (1913-1987), met langdurig ziekteverlof en Chris volgde hem in die functie op. Chris kende pater Husson al uit de jaren zestig toen hij voor determinatie van zoogdierbotjes uit uilenbraakballen bij hem aanklopte. Eén van zijn eerste grote zoogdierprojecten was het vertalen en bewerken van de veldgids *Säugetiere Afrikas und Madagaskars* (1977) waarvan de bewerking door Chris in 1979 verscheen als *Elseviers Gids van Afrikaanse Zoogdieren*. Vele andere projecten heeft Chris tijdens zijn loopbaan als conservator kunnen voltooien. Zoals het boek dat hij samen met Aldo M. Voûte schreef over vleermuizen (1991), de redactie van de Atlas van de Nederlandse Zoogdieren (1992) en het eindredacteurschap van het zoogdiertijdschrift *Lutra*. Geheel terecht ontving hij daarom in november 1992 de dr A. Scheygrondprijs.

▲ Het legendarische collectiedepot van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie aan de Raamsteeg in Leiden; maart 1999. (Erwin Kompanje)

▲ Dankzij Chris Smeenk en Erwin Kompanje vond gestage groei plaats van de collectie bruinvis- en dolfijnskeletten van het Natuurhistorisch Museum Rotterdam. (Kees Moeliker)

In 2004 werkten Chris en ik samen aan een bijzonder project: het analyseren van röntgenfoto's van de Egyptische zoogdiermummies uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden. Een rijk geïllustreerd hoofdstuk in een lijvig boek zag in 2005 het licht.³ Chris had een imponerende kennis van zoogdieren in het algemeen en van de Leidse zoogdiercollectie in het bijzonder. Hij wist alle type-exemplaren in de collectie direct te vinden en heeft jaren gewerkt aan het inventariseren en catalogiseren van die uitermate belangrijke collectiestukken. Helaas heeft hij het samenstellen van de zoogdiertypencatalogus niet kunnen afronden. Bovenal had Chris veel kennis van walvisachtigen, met name over taxonomie en verspreiding. Daarnaast had hij een encyclopedische kennis over strandingen van potvissen (*Physeter macrocephalus*) en andere zeezoogdieren die langs de Noordzee aanspoelden. Jarenlang heeft hij de jaarlijkse overzichten van strandingen beschreven in *Lutra*. Hiervoor verzamelde hij nauwgezet foto's, krantenknipsels en aantekeningen van elke stranding en ordende deze in het 'walvisarchief' dat omstreeks 1912 door de Rotterdamse bioloog dr A.B. van Deinse was gestart. Bij de strandingen van grote walvissen was Chris stevast op het strand aanwezig uit intrinsieke interesse in deze enigmatische diergroep en om de pers te woord te staan.⁴ Zijn parate zeezoogdierkennis zullen wij node missen.

In 2016 verscheen een nieuwe *Atlas van de Nederlandse Zoogdieren*. Samen met Kees Camphuysen schreef Chris de

hoofdstukken over de 27 soorten walvissen en dolfijnen.⁵ Over deze klus sprak hij (tegen mij) met gemengde gevoelens. Het werk was hem op het lijf geschreven en hij kreeg er energie van, maar de redactie van het boek beperkte hem in de hoeveelheid te gebruiken woorden. Als schrijver die grote waarde hechtte aan nauwkeurige feitenweergave was het een vrijwel onmogelijke opgave en een grote ergernis. Uiteindelijk werd een compromis gevonden, resulterend in een solide overzicht van de zeezoogdieren die de Nederlandse fauna rijk is en een perfecte basis voor toekomstig onderzoek.

Kerstkaart

Elk jaar stuurde Chris mij met de kerstdagen een kaart met een afbeelding van een walvis of dolfijn, volgeschreven met een overzicht van bezigheden en lopende projecten. Op 23 december 2016 kwam wat zijn laatste kaart zou zijn, met daarop een onderwaterfoto van een grijze dolfijn. De laatste zin op de kaart is: 'Verder druk met de Cetacea van de Rode Zee. Wordt een goed verhaal!'. Dit project waar Chris al vele jaren aan werkte heeft hij samen met internationale collega's nog kunnen afronden. Ik schreef hem op 21 maart terug dat ik nog steeds werk aan de pathologie van walviswerfels en dat een nieuwe publicatie daarover in 2017 in *Deinsea* zal verschijnen. Een uitbouw met nieuwe inzichten op eerdere publicaties die ik zonder de medewerking van Chris nooit had kunnen voltooien. Ik weet niet of Chris, zo vlak voor zijn dood, deze e-mail nog gelezen heeft, maar ik ben er van overtuigd dat het hem plezier zou hebben gedaan.

▲ 'Chris [zonder witte jas] wilde de afwijkingen altijd graag met eigen ogen zien en kwam altijd bij de secties kijken', *Naturalis*, 22 maart 1999. (Erwin Kompanje)

▲ Erwin Kompanje snijdt een dolfijn; Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, augustus 1995. (Chris Smeenk)

Skelettencollectie

In de zomer van 1991 leidde Chris mij voor het eerst rond in het bijzondere depot van het RMNH aan de Raamsteeg waar hij de rijke zoogdiercollectie beheerde. Hij wees mij waar de skeletten van walvissen en dolfijnen te vinden waren en liet mij zelfstandig werken. Vele vrije dagen bracht ik door tussen de dozen met schedels en losse skeletten. Ik zocht de ziekelijk misvormde wervels en vond al snel de door Slijper beschreven exemplaren. Ik vergeleek de afwijkingen met de afwijkingen zoals die bekend waren bij mensen en gedomesticeerde zoogdieren. In vele gesprekken met Chris en Peter van Bree toetste ik mijn

ideeën. Zij spaarden mij niet met opbouwende kritiek en scherpten mijn geest op een onvergetelijke manier. Chris leerde mij op een uitzonderlijke manier wetenschappelijk analyseren, verbanden leggen en redeneren. Iets waar ik tot op de dag van vandaag profijt van heb. In 1993 publiceerde ik mijn eerste hypothesen over de wervelziekten bij dolfijnen in het *Zeitschrift für Säugetierkunde*. Snel volgden artikelen in *Aquatic Mammals* (1995) en *Zoölogische Mededelingen* (1995). Tegelijkertijd werkte ik aan de Erasmus Universiteit bij de geneeskundefaculteit aan mijn medisch-ethische proefschrift. In het dankwoord daarvan schreef ik: 'Ten slotte dank ik dr

Chris Smeenk, dr Peter J.H. van Bree en dr Jelle W.F. Reumer voor hun bijdragen in mijn wetenschappelijke vorming en bewustzijn, hoewel niet op het medische of medisch-ethische vlak, toch door mij ervaren als aandeel in de ontwikkeling van mijn analytisch en synthetisch denken. Het wetenschappelijk werk aan *Cetecea* en andere 'zuigers' tussen het schrijven van dit proefschrift door heb ik als zeer welkom en geest scherpkend ervaren.' (1999). Vlak voor mijn promotie verscheen in *Zoölogische mededelingen* het overzichtsartikel van wervelziekten bij walvisachtigen als kroon op het werk dat ik onder leiding van Chris en Peter heb kunnen voltooien.⁶

Het enthousiasme van Chris werkte stimulerend. Toen ik in 1996 uit de Noordzee opgeviste beenderen van de noordkaper (*Eubalaena glacialis*) uit Rotterdam mee naar *Naturalis* nam om aan Chris te laten zien, werd hij zeer enthousiast: 'Een grote zeldzaamheid. Hier gaan we over publiceren!'. Het onvermijdelijke gevolg waren artikelen in *Lutra* en *Straatgras*.⁷

Snijden in bruinvissen en dolfijnen

Toen ik mijn hypothesen over het ontstaan van degeneratie van de tussenwervelschijven bij dolfijnen wilde staven met onderzoek op gestrande dode dolfijnen, reageerde Chris enthousiast en constructief: 'Dan doe je toch mee met de snijsessies!' Deze 'snijssessies' waren secties op aangespoelde dolfijnen en bruinvissen uitgevoerd door dierenarts Manuel Garcia Hartmann en bioloog Marjan Addink. Ik werd vast lid van de snijploeg. Uit die tijd, eind jaren negentig, herinner ik mij de boodschappen die Chris op mijn antwoordapparaat insprak: 'Kom je zaterdag snijden?'; 'Er ligt een witsnuit bij Kamperland, kan je mee?'; 'Ben jij in de gelegenheid een dode bruinvis op te halen bij Renesse?'; 'Als het *Naturalis*-management het betamen kan, kunnen we aanstaande vrijdag snijden.' Chris belde mij altijd als er witsnuitdolfijnen (*Lagenorhynchus albirostris*) gesneden moesten worden. Bij deze soort konden wij voor het eerst degeneratie van de tussenwervelschijf bewijzen. Ik presenteerde de resultaten in mei 1996 op het eerste wetenschappelijke congres van de *European Association of Zoo- and Wildlife Veterinarians* in Rostock, Duitsland. Chris wilde de afwijkingen altijd graag met eigen ogen zien en kwam altijd bij de secties kijken. Hij was dan ook verheugd dat we mijn hypothese uit 1991 konden bewijzen. Aan deze periode in mijn wetenschappelijke loopbaan kan

ARDEA

TIJDSCHRIFT DER NEDERLANDSE ORNITHOLOGISCHE UNIE

JAARGANG 62

NOVEMBER 1974

AFLEVERING 1-2

COMPARATIVE-ECOLOGICAL STUDIES OF SOME
EAST AFRICAN BIRDS OF PREY

C. SMEENK

▲ De titelpagina van het proefschrift van Chris Smeenk. (bibliotheek Het Natuurhistorisch)

ik alleen maar met plezier en genoeg terdenken. Chris stond er altijd voor open om jonge onderzoekers een kans te geven. Dat ik in 1991 als niet-zoöloog en eigenwijze autodidact deze kans heb gekregen, zegt veel over zijn bijzondere en genereuze karakter. Zijn vrijgevigheid zien we ook terug in de zoogdiercollectie van het Natuurhistorisch Museum Rotterdam. Chris stelde meer dan honderd skeletten van bruinvissen en andere dolfinensoorten ruimhartig ter beschikking. 'Het is goed dat het materiaal over musea verdeeld is,' redeneerde hij pragmatisch.

Het walvisarchief

Samen met Chris sprak ik vaak over de geschiedenis van strandingen van walvisachtigen op de Nederlandse kust, over het pionierswerk van dr A.B. van Deinse en de mogelijke fouten en omissies (foutdeterminaties) in de historische overzichten. Toen ik aangaf de strandingen van een aantal soorten kritisch te willen analyseren, begonnen zijn ogen te glimmen. Een teken van genoegdoening. Nadat hij eerder de skelettencollectie voor mij had opengesteld, werkte hij mij vervolgens in het strandingsarchief in. Tussen 1994 en 2005 heb ik, onder zijn supervisie, historisch onderzoek kunnen verrichten naar de strandingen van orka's, tuimelaars, gewone en gestreepte dolfinen op de Nederlandse kust. Een zeer arbeidsintensieve klus. Over sommige strandingen hebben Chris en ik lang gewikt en gewogen. De overzichten werden tussen 1995 en 2005 in *Deinsea* gepubliceerd. Ik zie het als blijk van waardering voor dit monnikenwerk dat Chris al deze publicaties uitvoerig citeert in de laatste *Atlas van Nederlandse Zoogdieren* (2016).

Tenslotte

Na de dood van Peter van Bree in 2011⁸ verliezen wij nu met de dood van Chris Smeenk weer een Nederlandse mammaloog van de oude stempel en een nauwgezette museumconservator met een hoog moreel besef voor leven en levende natuur. In een tijd waarin natuurhistorische musea bedreigd en zelfs

gesloten worden en collecties vernietigd, sterft met Chris een tijdperiode. Persoonlijk verlies ik in hem een leermeester, een wetenschappelijke opleider, een collega zonder dubbele agenda, een vraagbaak over Nederlandse walvisstrandingen en vooral een loyale vriend. Honderden malen hebben Chris en ik elkaars handen geschud. Chris: in gedachten zal ik je af en toe omhelzen. Ik heb veel van je geleerd en ben je daarom veel verschuldigd. ◀

Bronnen

- ¹ Smeenk, C. 1972 - Ökologische Vergleiche zwischen Waldkauz *Strix aluco* und Waldohreule *Asio otus* - *Ardea* 60: 1-71
- ² Smeenk, C. 1974 - Comparative-ecological studies of some East African birds of prey - *Ardea* 62 (1-2): 1-97
- ³ Kompanje, E.J.O. & Smeenk, C. 2005 - Catalogue of animal mummies. Part A. Mammals - pp. 239-270 in: Raven, M.J. & Taconis, W.K. (eds.) - Egyptian Mummies. Radiological atlas of the collections in the National Museum of Antiquities at Leiden - Brepols, Turnhout
- ⁴ Kompanje, E.J.O. 2000 - De laatste dolfinensectie van de eeuw - *Straatgras* 12(2): 26-28
- ⁵ Smeenk, C. & Camphuysen, C.J. 2016 - Walvisachtigen (orde Cetacea) - pp. 302-374 in: Broekhuizen, S., Spoelstra, K., Thissen, J.B.M., Canters, K.J. & Buys, J.C. (red.) - Atlas van de Nederlandse Zoogdieren - Natuur van Nederland 12, KNNV Uitgeverij & Naturalis, Leiden
- ⁶ Kompanje, E.J.O. 1999 - Considerations on the comparative pathology of the vertebrae in Mysticeti and Odontoceti: evidence for the occurrence of disarthrosis, zygarthrosis, infectious spondylitis and spondyloarthritis - *Zoölogische Mededelingen* 73(5): 99-130
- ⁷ Kompanje, E.J.O. & Smeenk, C. 1996 - Recent bones of right whales *Eubalaena glacialis* from the southern North Sea - *Lutra* 39: 66-75
- ⁸ Kompanje, E.J.O. 2011 - Peter J.H. van Bree (1927-2011): gepassioneerd wetenschapper en museumconservator - *Straatgras* 23(2): 43-45

▲ Chris Smeenk (1942-2017), oud-conservator zoogdieren van Naturalis. (archief Nellie Smeenk)

Chris' snavelcirkels

Na het uitpluizen van 2481 ransuilbraakballen kwam het determineren van 3482 prooiresten. Dat was voor twee onervaren biologiestudentjes moeilijk, al die kaakjes, kiesjes, schedels en snavels. Via een artikel in *Ardea* over het verschil in prooikeuze tussen bos- en ransuilen¹, kwamen we in 1980 bij Chris Smeenk terecht, in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie. We mochten langskomen en hij hielp ons direct aan de juiste literatuur om muizen en ratten op naam te brengen - de onvolprezen 'braakbaltabel' van pater Husson uit 1962 (*Zoölogische Bijdragen* 5). Voor de vogelschedels en -snavels nam hij ons mee de collectie in: 'Er is niets bruikbaar op papier, ga maar vergelijken'. Hij demonstreerde ons een methode die ik nooit vergeten ben. Alle onderkaken eerst met de snavelpunten naar elkaar toe in een cirkel leggen. De kaken die samen een perfecte cirkel vormen, zijn van dezelfde vogelsoort. De buitenbeentjes zijn de zeldzamere soorten. Zo sorteerden we honderden vogelsnavels en konden we effectief vergelijken met de losse vogelskeletjes die keurig met soortnaam, vindplaats en -datum in buisjes en doosjes opgeborgen waren. Chris liet ons zelf puzzelen en determineren, kwam af en toe kijken, stuurde bij en voedde ons met nuttige literatuur. De deur van zijn werkkamer stond altijd voor ons open. Van buiten leek het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie een gesloten bolwerk, binnen zorgde Chris Smeenk ervoor dat we precies op het juiste moment zorgvuldig bijeengebrachte natuurhistorische collecties leerden kennen, waarderen en mochten gebruiken. Dit vriendelijke duwtje in de rug van Chris is voor mij persoonlijk heel belangrijk geweest.

Kees Moeliker